

MEDIEVAL HISTORY
OF CENTRAL EURASIA

№3(4) 2023

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 3 (4) 2023

Astana 2023

EDITOR-IN-CHIEF:

PhD, Assistant Professor
Kariyev E.M.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

CONTENT

N.Abdinassir, P.Imre TURKIC MOTIVES IN HUNGARIAN CULTURAL TRADITIONS IN THE MIRROR OF FOLKLORE AND FOLK SAYINGS	5
А.Б.Рахымбаева ОРТА ЕДІЛ БОЙЫНДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ТАУАР – АҚША ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ	23
А.А.Каратаев КАСАТЕЛЬНО ВЕРСИИ О НОГАЙСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЛЕМЕНИ АЛШИН	30
А.А.Бақыт _МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САБАҚТАРЫ	50

МРНТИ: 03.09.25

МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САБАҚТАРЫ

А.А.Бақыт

Астана Халықаралық Университетінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
жоғарғы мектебінің магистранты, Астана, Қазақстан

E-mail: arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz

Аңдатпа. XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан құрған Моңғол империясы әлемдік тарихтағы ең табысты және кеңейген империялардың бірі болып табылады. Моңғол империясы Шыңғыс ханның басшылығымен Орталық Азияның баспалдақтарынан шықты, оның көрегендігі мен әскери ерлігі ақырында Тынық мұхитынан Жерорта теңізіне дейін созылатын империяның негізін қалады. Бұл мақалада Моңғол империясының әртүрлі және географиялық тұрғыдан алыс аймақтарды жаулап алудағы теңдесі жоқ жетістікке жетуіне түрткі болған өзара байланысты факторлар зерттеледі.

Бұл зерттеу жұмысы Моңғол империясының Азия, Еуропа және Таяу Шығыстағы ұлан-ғайыр аумақтарды жаулап алудағы тамаша табысына ықпал еткен әртүрлі факторларды зерттеуге тырысады. Әскери стратегияларды, көшбасшылық қасиеттерді, экономикалық саясаттарды және мәдени бейімделулерді талдау арқылы бұл жұмыс Моңғол империясының салтанатты экспансиясының астарында жатқан көп қырлы себептерді жан-жақты түсінуге бағытталған. Зерттеу барысында Моңғол Империясының жетістікке жетуіне соғыс барысында қолданылатын түрлі айла-әдіс пен қатар өз заманына озық технология қолдануы және де әскери құрылымдық ерекшеліктері себеп болғандығы анықталды.

Кілт сөздер: Моңғол империясы, соғыстағы әдістер мен тәсілдер, технология, асабия, жам жүйесі.

КІРІСПЕ

Біздің заманымызға дейінгі дәуірден бастап қазіргі таңға дейін тарих беттері еш жабылған емес. Қашан да болсын әр түрлі оқиғалармен өткен оқиғалар дерек көздеріне айналып жазылуда. Десе де, кейбір орын алған оқиғаларды бірі елеусіз қалдырса, енді бір оқиғалар көз жұмып өте алмайтын дәрежеде зерттеліп, сыналып тіпті жан-жақты зерделеніп те жатыр. Дәл сондай тақырыптың бірі Моңғол Империясымен байланысты. Онон өзені жағалауында дүние есігін ашқан, Есугейдің ұлы болып танылған Темучин есімді жігіттің, кейіннен Шыңғыс Хан аталып Моңғол Империясының негізін қалағаннан соң, аз ғана уақыт ішінде Еуразияны толығымен жаулап алуына жақын қалғанын көпшілік қауым ол кезде елестете алмаса да, қазіргі таңда біршама зерттеулерге себепші болғанын, әлемнің түкпірінен келген тарихшыларды қызықтыратын ауқымды тақырыпқа айналғанын ешкім жоққа шығара алмас.

Адамзат тарихында Моңғол империясы сияқты өшпестей өшпес із қалдырған империя аз. Орта Азияның ұлан-ғайыр даласынан шыққан

моңғолдар Шыңғыс хан және оның мұрагерлері сияқты қайраткерлердің серпінді басшылығымен белгілі дүниенің геосаяси көрінісін өзгертетін тынымсыз жаулап алу жорығына кіріскен болатын. Моңғол империясының ұланғайыр аумақтарды жаулап алудағы таңғаларлық жетістігінің себептері әскери ерліктің, стратегиялық кереметтің, бейімделгіштіктің және бірегей әлеуметтік-мәдени құрылымның артықшылығы болып өзара әрекеттесуін қамтитын ғылыми қызығушылықтың тақырыбы болып табылады. Алдарыңыздағы мақала Моңғол Империясы тақырыбына жазылған жқмыстар арасында үлкен мұхитқа құйылар бір тамшы іспеттес. Десе де, моңғол халқының ерекшелігіне қосар кішігіріп үлесі болар болса, мақаланың өзін ақтағаны, еңбектің бааланғаны деп білеміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі Алжирдің тумасы, Орта ғасырғы уақыттың гуманитарлық бағыттағы ғылымдардың көшбасшысы саналатын Ибн Халдун есімді социолог, философ, тарихшы ғалым, ғұмыр кешкен уақытында әлемде әлі де өзектілігін тоқтатпай келе жатқан келесі теорияны ұсынады. Өзінің зерттеулері мен тарихтың беттеріне негізделе отырып, мемлекет болсын, ел болсын, тіпті тайпа болсын, барлығына да ортақ көрініс табатын құбылысты анықтап, оған «циклдық теория» деп есім береді. Ибн Халдун үшін тарих – егеменді державалардың пайда болып, күшейіп, күштерін жоғалтып, уақыт өте келе басқа егеменді державалар жаулап алатын айналмалы (циклдік) процесс. Ибн Халдун әр мемлекеттің өзіндің, *асабия*-сы бар деген ұғымды алға тартады. Оны топ құраушы қауымдастықтағы адамдар арасындағы бірлік байланысы ретінде сипаттайды. Байланыс көшпелі қоғамнан бастап мемлекеттер мен империяларға дейінгі өркениеттің кез келген деңгейінде бар екендігін алға тартады. Асабия көшпелі кезеңде ең күшті және өркениет дамыған сайын төмендейтініне сипаттама береді. Өзіміздің тілімізге ең жақын аудармасы бауырмашылдық, немесе қатар өмір сүретін екі адамды байланыстаратын жүйелі күш ретінде тәржімаласақ болады.

Ал басқарушылық қызметке келер болсақ, мұнда да асабияның маңызды орны бар екендігін Ибн Халдун меңзеген болатын. Оның теориясына сәйкес, биліктегі тұрақтылық пен даму үшін әр мемлекеттің *асабиясы* көрші мемлекеттен мықтырақ болуы керек. Бір *асабиядан* шыққан адамдар бір-бірін қалай болса да қорғауға бейім және жабайы табиғатының арқасында олар күшті және сауатты күрескерлер. Алайда, уақыт өте басқаларды жеңетін өркениетті емес қауымдастықтар әрқашан өркениетті қоғамдарға еліктеуге бейім. Осыған байланысты жабайы қауымдастықтар өз табиғатынан айырылып, сән-салтанатқа үйреніп, ақыры өркениеттілігі күшті қоғамдармен алмастырылады. Және бұл цикл шексіз жалғасын табатын жазып кеткен **(Ahmed, 31)**. Бұл дегеніміз, әлемде өмір сүріп кеткен әрбір қоғамның, одан туындаған мемлекеттің сыни бастамасы болғанындай, дәл сондай соңы да болады деген сөз. Яғни, әрбір мемлекет туындаған сәтінен бастап, өзіндік

шарықтауына жетеді, алайда соңында бәрібір құлдырауға ұшырайды деген сөз.

Иә, Моңғол Империясының шарықтау шегінен кейін дүние есігін ашқан Ибн Халдун өз теориясында өткен тарихты зерделей айтқаны мәлім. Десе де, Моңғол Империясының тарихта бұрын-соңды орын алмаған, әлемдік жаулашылықтың туын бекіткен мемлекет ретінде өзін көрсеткенінде ешқандай күмән жоқ. Моңғол империясының жаулап алуларының қыр-сырына үңілгенімізде, XIII ғасырда белгілі дүниенің елеулі бөлігін жаулап алудағы империяның бұрын-соңды болмаған табысқа жетуіне әскери жаңашылдық, көреген көшбасшылық, әкімшілік тиімділік және экономикалық қырағылық үйлесімі ықпал еткені анық болады. Еуразияны толығымен жаулауына аз қалған Моңғол Империясының соғыста қолданылған тәсілдері, дипломатиялық тұрғыдағы сөздік шешендігі және де қатаң тәртіпті бірінші орынға қойған батыл жауынгерлері жеке зерттеуді талап еткендіктен, алдағы бөлімдерде әрбір Моңғол Империясының әскерінің ерекшелігіне жеке-жеке тоқтап кететін боламыз.

а. Моңғол әскерлерінің біліктілігі мен бейімпаздығы

Моңғол Империясының өзге халықты жаулада ең маңызды себептерінің бірі – әскер біліктілігі. Моңғолдар садақ атудағы ерекше шеберлігімен танымал болды, бұл олардың әскери күштерінің негізіне айналды **(May, 2)**. Моңғол жауынгерлері жастайынан садақ атуға машықтанған, олардың ат үстінде дәлдігін, жылдамдығын, бейімделгіштігін шындаған. Моңғолдың садақ атуын сипаттайтын технологиялық жаңалық құрама садақ олардың әскери табыстарында шешуші рөл атқарды. Ағаш, мүйіз және сіңір сияқты материалдардың қосындысынан жасалған композициялық садақ моңғолдарға қуатты және ықшам қару берді **(May, 2)**. Оның дизайны моңғол садақшыларына жоғары дәлдікпен ұзақ қашықтыққа жебелерді атуға мүмкіндік беретін тарту күші мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік туғызғанын байқай аламыз. Құрама садақтың жеңіл конструкциясы, әсіресе, моңғол соғысының тактикасы - атпен садақ ату өте үшін тиімді атанып, соғыста түрлі мүмкіндікке жолдар ашты. Яғни, моңғол жаулап алуларының негізінде теңдесі жоқ ұтқырлығымен және бейімделгіштігімен ерекшеленетін әскери алпауыт күш тұрды десек артық айтпаған боламыз. Жоғары білікті ат садақшылары мен ауыр қаруланған атты әскерден құралған моңғол атты әскері осы кезеңде соғыста төңкеріс жасады. Олардың садақ пен жебедегі шеберлігі, ат үстіндегі шапшаң маневрімен қоса, моңғолдарға дәстүрлі әскерлерді жеңіп шығуға мүмкіндік берді, көбінесе қарсыластарын сақтықсыз ұстады. Атпен садақ ату моңғолдардың әскери стратегиясын айқындайтын белгісі болғанымен қоса, ғасырларға атты әскердің соғыстағы біліктілігінен дәріс берді десек те еш кем емес.

Десе де, тарих беттерінде барлығы керемет сияқты көрінгенімен шындығында Моңғол Империясының алдында төтеп бере алатын күш

болмады деп айтуға тура келмейді. Өйткені, 1400 жылдардың басында Мин әскерлері моңғолдарға қарсы қолданған атыс қарулары ауыр шығынға ұшыратуға қабілетті болды, ал моңғолдар қытайлық жауларынан әлі тым алыс еді, олардың садақтары мүлдем жарамсыз болып қалған көрініс орын алғанын **(Goldman, 453)** жазуларынан байқаймыз. Автор моңғол империясының садақшыларынан Қытай халқының озық технологияда дамыған қарулары басым болғандығын, және де соғыс кезінде Қытай мемлекетінің тәсілдері мен қаруларының мықтылығы есебінен моңғол әскерлері қашып кеткендігі де сөз етіледі **(Goldman, 454)**. Әрине, соғыс алаңында әрқашан жеңеді деген қағида қате екені белгілі. Бірақ бұл жерде маңыздысы Моңғол Империясының, әсіресе басшылығында болған азаматтардың өткен жағдайдан сабақ алып ұтымды өзгеріс енгізгендігін ескерген жөн. Бұл көрініс **(Wilson, 3)** мақаласында ашық көрінеді. Бұл мақалада Моңғол Империясының технологиясы озық болғандығын, басқа көрші елдерден де ішкі нарыққа түрлі қару-жарықтарды кіргізгендігін және де сол секілді соғыс әрекетін жақсартатын кез келген жаңашыл дүниелерге ашық болғандығы баяндалады. Әсіресе, көбірек қолданыста болатын қарудың тез жанғыш ұнтағын, және де одан да басқа саймандарды тікелей Қытайдан алғандығын жазады. Сонымен қоса, 1211 жылы Шыңғыс хан Цзинь әулетіне шабуыл жасағанда, қытайлық қоршау инженерлерінің бүкіл роталары оның қызметіне өткендігін, олардың барлығы Моңғол Империясына қаласа да қаламаса да қызмет етуге мәжбүр болып, катапультадан бастап басқа да озық технологиялы құралдарға жергілікті моңғол тұрғындарын үйрете бастағандығын да байқаймыз **(Wilson, 3)**. Бұл дегеніміз Шыңғыс ханның білімге, жаңашылдыққа ашық болғандығын, және де әскерін қашан да дамытып отқандығының анық айғағы. Тарих бетінде осыншама жерді жаулаудың сырының бір бөлігі осында жатса керек. Моңғол жауынгерлері ұрыс даласында да жоғары ұтқырлықты сақтай отырып, үздіксіз жебелер ағынын шығара алатын. Жылдамдықтың, дәлдіктің және бейімделудің бұл үйлесімі моңғолдарға қарапайым әскерлерден ерекше артықшылық бергендігі айтпаса да түсінікті. Бұл ұтқырлық динамикалық және болжауға болмайтын жаумен бетпе-бет келуге үйренбеген отырықшы әскерлердің дәстүрлі стратегияларын бұзды. Құрама садақтың ықшам дизайны және моңғолдардың мініп садақ ату шеберлігі ұрыс даласының ережелерін өзгертіп, олардың жаулап алуларына айтарлықтай үлес қосты. Бұл дегеніміз моңғол елі садақ ату жетістіктерінің физикалық артықшылықтарынан басқа, орталық элемент ретінде садақ атумен психологиялық соғысты да пайдаланды. Дұшпанға жауған жебелердің дыбысы жиі үрей туғызатын. Моңғол садақшылары қарсыластарының арасына бейберекеттік тудырып, үздіксіз және бағдарсыз жебелерді жасауда шеберлік танытты. Моңғол империясының әлемді жаулап алудағы табысын олардың садақ атудағы теңдессіз жетістіктерімен байланыстыруға болады. Яғни, моңғол әскерлерінің

карсыластарына тек қана суық қарумен ғана емес, сонымен қатар психологиялық та әсер ете алғандығын көре аламыз.

ә. Моңғол Империясының әкімшілік-басқарудағы жүйесі

Моңғол империясының табысының негізінде әскери біліктілік пен қатар Шыңғыс ханның көреген басшылығы жатыр. Темүжин ретінде дүниеге келген ол дипломатиялық шеберлік, стратегиялық неке және әскери жаулап алу арқылы бытыраңқы моңғол тайпаларын біріктірді. Шыңғыс ханның басшылығы империяға деген нақты көзқараспен ерекшеленді, меритократияға, бейімделгіштікке, сан алуан көшпелі тайпаларды бір тудың астына біріктіруге баса назар аударды.

Шыңғыс ханның әскери стратегиялары дәстүрлі соғыстан да асып түсті. Оның адам психологиясы туралы туа біткен түсінігі бар, қорқынышты жаулардың рухын түсіру және жаулап алуды тездету құралы ретінде пайдаланады (**Ramos, 27**). Оның жауынгерлерінде шабыттандырған адалдық теңдесі жоқ еді, ол үлкен қашықтықтарды басып өтіп, әртүрлі жерлерді бағындыра алатын ұйымшыл және тәртіпті әскери күш жасады. Шыңғыс ханның көреген басшылығы бір-біріне ұқсамайтын моңғол тайпаларын біріктіріп, біртұтас империя құруда шешуші рөл атқарды (**Lane, 20**). Оның жауынгерлер арасында адалдықты шабыттандыру қабілеті, құзыреттілігін марапаттаған меритократиялық көзқараспен қоса, күшті әскери күш құрды. Шыңғыс ханның көзқарасы жаулап алудан да асып түсті; тиімді басқарудың негізін қалаған әкімшілік реформаларды жүзеге асырды. Шыңғыс хан террор тактикасының психологиялық әсерін түсінді, ал моңғолдар бұл түсінікті қарсылас әскерлер мен қалалардың шешімін әлсірету үшін пайдаланды. Тоқтаусыз жауған жебелерден туындаған қорқыныш көптеген қалалардың тез берілуіне ықпал етіп, ұзаққа созылған қоршаулардың қажеттілігін азайтты. Моңғол садақ атуының психологиялық аспектісі олардың ұтқырлығымен қоса, басым және болжауға болмайтын күшке қарсылық танытатын орта тудырды. Ал бұның бәрін басқаруға білікті мамандар мен қолбасшылар жауапты болғандығы баса айтылады.

Моңғол империясының әскери қабілеттерімен қатар, әкімшілік тиімділігі кең аумақтарды басқаруды жеңілдетті. Шыңғыс хан ұлан-ғайыр аумақтарды жаулап алу және басқару үшін тиімді қарым-қатынас пен ұйымшылдық қажет екенін мойындады. Осы қажеттілікті шешу үшін моңғол әкімшілігі жам жүйесін – бүкіл империяны қамтитын станциялар мен хабар алмасу бағыттарының күрделі желісін енгізді (**Ver, 7**). Бұл жүйе хабарлардың империяны таңғаларлық жылдамдықпен өтуіне мүмкіндік беретін жылдам байланысты жеңілдетті. Ұлан-ғайыр империя бойынша жылдам байланысты жеңілдетіп, әскери жорықтар мен әкімшілік мәселелерді тиімді үйлестіруге мүмкіндік берді. Шыңғыс ханның көшбасшылық стилі бейімділік пен прагматизмге баса назар аударады, бұл империяға әртүрлі рельефтер мен мәдениеттерді сәтті шарлауға мүмкіндік береді. Жам жүйесі моңғол

әскерлерінің жорықтарды тиімді үйлестіру қабілетінде шешуші рөл атқарды. Сонымен қатар, жиналған барлық мәліметтерді ескерсек, жам-жүйенің негізгі міндеттерінің бірі әскерлерге мал жеткізу екені анық болады (**Ver, 5**). Бұл Шыңғыс ханға және одан кейінгі көсемдерге әртүрлі аймақтардағы оқиғалардан хабардар болуға, қауіп-қатерге тез жауап беруге және кең империяны орталықтандырылған бақылауды сақтауға мүмкіндік берді. Жам жүйесі ықпал еткен әкімшілік тиімділік Моңғол империясының басқару және кеңейту қабілетіне айтарлықтай үлес қосты.

Сонымен қатар, Моңғол Империясының жиналыс жасау әдебін ескере кеткен жөн. Моңғол халқында *құрылтай* деген түсінік болатын. Құрылтай — көптеген қатысушылардың әдейілеп алыс жерлерден келетін, жиын барысы апталап созылатын үлкен жиналыс. Оның орталығында Шыңғыс ханның отбасы мүшелері, императордың күйеу балалары, әскербасылары және т.б. болады. Негізгі мақсаты өзекті мәселелерді талқылау, мемлекеттің алға қояр мақсатын айқындау және де билік жүйесіндегі шешімдерімен ақылдасу. Құрылтайдың көрнекті ерекшелігі - әйелдердің қатысуы. Бұл ерекшелік басқа мемлекеттерге қарағанда орын алған Моңғол Империясына ғана тән құбылыс екенін айта кеткен жөн. Құрылтай әдетте талқылау арқылы маңызды шешімдерді қабылдауға мүмкіндік беру үшін көшбасшыларды біріктірудің функциясын атқарды (**Hodous, 89**). Бұл дегеніміз Моңғол халқы жылына бір рет кейде бірнеше рет әлемнің бүкіл жерінен жиналып, бас қосып ақылдасады деген сөз. Әрине, осындай тиянақтылықпен жасалынған ақылдасулар мен бас қосулардан соң халқының өркендеуіне, соғыс алаңында жеңістерге жетуіне үлкен себеп болған деп дөп басып айта алсақ керек.

Әкімшілік басқармада Моңғол Империясының басқа мемлекеттерден тағы бір айырмашылығы болды. Моңғолдар әртүрлі этникалық топтардан қабілетті басқарушыларды тағайындады, бұл шешім қабылдауда әртүрлі көзқарастарға мүмкіндік берді (**Fletcher, 17**). Бұл тәсіл ресурстарды бөлу мен экономиканы басқарудың тиімділігін арттырып, империяның экономикалық тұрақтылығына ықпал етті. Шыңғыс ханның көшбасшылық философиясы меритократиядан бастау алды. Билік лауазымдары тегіне қарай жеке тұлғаларға арналмаған, тек қана біліктілік пен адалдық танытқан лайықты адамға берілді. Бұл тәсіл моңғолдардың әскери-әкімшілік аппаратының тиімділігіне ықпал етіп, ең қабілетті тұлғаларды шешуші орындарға орналастыруды қамтамасыз етті. Моңғол империясы орталықтандырылған бақылау мен орталықтандырылмаған басқару арасындағы нәзік тепе-теңдікке қол жеткізді. Осындай ұстаным сондай-ақ жергілікті халықтың қарсылығын барынша азайтты, тек олар моңғол басшылығы белгілеген кеңірек шеңберді ұстанды.

6. Экономикалық саясаты

Моңғол империясының Азия, Еуропа және Таяу Шығыстағы ұлан-ғайыр және алуан түрлі аумақтарды жаулап алудағы табысы тек әскери прогрестің

нәтижесі ғана емес, сонымен бірге олардың жаңашыл экономикалық стратегияларының арқасында орын алды. Моңғол империясының сауда саясатымен, алым-салық жүйесімен және басқару шеніндегі шешімді көзқараспен негізделген экономикалық ұйымы империяның ұлғаюында шешуші рөл атқарды.

Жібек жолы сияқты ірі сауда жолдарының тоғысқан жерінде орналасқан Моңғол империясы пайдалы сауда желілеріне үстемдік орнату үшін өзінің географиялық артықшылығын пайдаланды. Негізгі сауда жолдарын бақылау моңғолдарға қомақты байлық жинауға мүмкіндік берген болатын, соның салдарынан өздерінің әскери күштерін ұстауды ғана емес, сонымен бірге өршіл жаулап алуларды қаржыландыруды да жеңілдетті. Нәтижесінде көпестер Жібек жолы арқылы қауіпсіз өтуге мүмкіндік алды. Сауда нәтижесінде пайда болған экономикалық өркендеу Моңғол империясының жалпы күші мен тұрақтылығына ықпал етті. Моңғолдар өздерінің ұлан-ғайыр империясын сақтап қана қоймай, сонымен бірге олардың әскери жорықтарын күшейтетін экономикалық стратегияларды жүзеге асырды. Империя мәдени алмасу мен сауда орталығына айналды, экономикалық өсуді қамтамасыз етті. Моңғолдар ресурстарды жинақтау және күшті әскери машинаны сақтау үшін саудадағы үстемдігін пайдаланды.

Алым-салық жүйесі моңғолдардың экономикалық қуатын одан әрі нығайтты. Жаулап алынған аумақтарға алым-салық орнына белгілі бір дәрежеде автономияға рұқсат етілді (**Safavi-Abbasi 2**), бұл империяның экономикалық тұрақтылығына ықпал еткен симбиотикалық қарым-қатынасты құрады. Жаулап алынған аймақтар тауарлар, қызметтер немесе ауылшаруашылық өнімдерінің бір бөлігі түрінде салық төлеуге міндетті болды. Бұл тәсіл моңғолдарға ресурстарды тиімді өндіруге және олардың бақылауындағы әртүрлі аумақтарда экономикалық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік берді. Салық жүйесінің икемділігі моңғол билігінің ұзақ өмір сүруіне ықпал етіп, ресурстар мен экономикалық қызметтегі аймақтық өзгерістерді қамтамасыз етті. Сонымен қатар өз қол астындағыларға орынсыз қиындықтар туғызбай, ресурстарды тиімді өндіруге мүмкіндік бегенімен қатар, бұл жүйе өз кезегінде, ауқымды әкімшілік инфрақұрылымды қажет етпестен ресурстардың тұрақты ағынын қамтамасыз ететін экономикалық артықшылықтарға ие болуға жол ашты.

Қорыта айтқанда, Моңғол империясының дүние жүзін жаулап алудағы табысында оның экономикалық ұйымы маңызды рөл атқарғандығын ескерген жөн. Сауда жолдарын бақылау, алым-салық жүйесін жүзеге асыру, көшпелі экономиканың бейімділігі ұжымдық түрде империяның кеңеюін қамтамасыз ететін және тарихтың өтуіне ұзақ әсер қалдырған экономикалық негіз — империяның тарих көрмеген дәрежеде ұлғайғандығына себепші бола білді.

в. Мәдени бейімделулер

Моңғол империясының XIII ғасырда белгілі дүниенің кең аумақтарын жаулап алудағы теңдесі жоқ жетістігі, айтарлықтай дәрежеде олардың жаңа ортаға керемет бейімделуімен және мәдени еркіндікті ілгерілетуімен байланыстыруға болады. Орталық Азия даласынан шыққан көшпелі халық моңғолдар толеранттылық пен мәдени алмасу ортасын қалыптастыра отырып, әртүрлі рельефтерді, климатты және мәдени ландшафттарды шарлаудың ерекше қабілетін көрсетті. Жаулап алынған аумақтарда өз мәдениеті мен дінін таңып алған көптеген қазіргі империялардан айырмашылығы, моңғолдар әртүрлілікті қабылдады және жергілікті тұрғындарға өздерінің әдет-ғұрыптары мен нанымдарын орындауға мүмкіндік берді. Бұл мәдени еркіндік саясаты моңғол билігі кезінде әртүрлі мәдениеттер қатар өмір сүретін ортаны қалыптастырды.

Моңғолдардың мәдени мұраларына терең сіңген көшпелі өмір салты олардың жаңа ортаға бейімделуінде шешуші рөл атқарды. Тұрақты ауылшаруашылық жерлеріне байланған отырықшы қоғамдардан моңғолдардың ұтқырлығы оларға Орталық Азияның қуаң тепкілерінен Парсы таулы жерлеріне және Қытайдың құнарлы жазықтарына дейінгі әртүрлі табиғи белестерді басып өтуге мүмкіндік берді. Бұл бейімделу моңғолдарға әртүрлі аймақтардың әлсіз жақтарын пайдаланып, әртүрлі аумақтарды жаулап алуға мүмкіндік беретін стратегиялық артықшылық берді (**Buell, 46**). Атпен жүруді меңгеру және киіз үй секілді жылжымалы, шатырлы қоныстарды пайдалану моңғолдардың әртүрлі орталар арасындағы үздіксіз қоныс аударуын жеңілдетті. Олардың әртүрлі климаттық жағдайларда шарлау және өмір сүру қабілеті әскери жорықтарының сәтті болуына ықпал етті және олардың кең империясының логистикалық талаптарын сай негізделді. Біртекті мәдениетті ұстанудың орнына, олар өз империясындағы әртүрлілікті қабылдады. Империяның саяси негіздемелеріне кедергі жасамайды деген ұстанымға ерген әрбір Моңғол Империясының тұрғыны заңды түрде исламның, христиандықтың, буддизмнің, даосизмнің немесе өздері қалаған кез келген басқа діннің ізбасарлары бола алатын (**Safavi-Abbasi 2**). Сонымен қатар, мемлекет ішінде біліммен, ақпаратпен және мәдени бірегейлікпен бөлісу ынталандырылды. Сауда жолдарын қамтамасыз ету мақсатында саяхатшылар мен саудагерлерге Еуразияның ішінде әрлі-берлі өтуге, мемлекет арасында еркін жүруге мүмкіндік жасалды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Моңғол империясының әлемді жаулап алудағы табысы мәңгілік мұра қалдырғанын бір емес, бірнеше тарихы мамандары мойындайды. Империя өзінің шарықтау шегінде Тынық мұхитынан Жерорта теңізіне дейін созылып, тарихтағы ең үлкен іргелес құрлық империясын құрды. Моңғолдардың әкімшілік жаңалықтары, әскери стратегиялары мен экономикалық саясаты кейінгі империяларға әсер етіп, дүниежүзілік тарихтың бағытын қалыптастырды. Қорыта айтқанда, Моңғол империясының әлемді жаулап

алудағы табысы жеке ерлік емес, өзара байланысты факторлардың симфониясы болды. Бұл әскери жарқыраған, бейімделгіштік, мәдени бірлік, меритократия және дипломатиялық ептілік тілінде жазылған дастан болды. Моңғол империясының өркендеуі мен билігі туралы ой елегінен өткізе отырып, олардың жаулап алуы тек тарихи оқиға ғана емес, адам әлеуетін, өршілдігін және бір сәтке көшпелі халықтың мәңгілік мұрасын терең зерттеу болғанын еске саламыз. Моңғолдардың осы факторларды біріктіру қабілеті оларға XIII ғасырдағы геосаяси ландшафтта өшпес із қалдырған империя құруға және оны қолдауға мүмкіндік берді. Моңғолдардың үстемдікке көтерілуі жай ғана жаулап алу емес; бұл кез келген қиындыққа қарамастан адамзат тарихының бағытын қалыптастырған империя құрған көшпелі халықтың қайсар рухының куәсі. Моңғол империясының мұрасы олар жаулап алған аймақтарында ғана емес, сонымен бірге өркениеттің кенепте өшпес із қалдырған көшпелі халықтың әлеуетін, төзімділігін және өшпес ықпалын терең зерттеуде де сақталады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ahmed, A. 2014. "Ibn Khaldun's Understanding of Civilizations and the Dilemmas of Islam and the West Today". Middle East Institute, Vol. 56, No. 1 (Winter, 2002), pp. 20-45. <http://www.jstor.org/stable/4329719>
2. Buell, P. D., & Kolbas, J. (2016). The ethos of state and society in the earlyMongol empire: Chinggis Khan to Güyük. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26(1-2), 43-64.
3. Fletcher, J. (1986). The Mongols: ecological and social perspectives. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46(1), 11- 50.
4. Hodous, F. (2013). The Quriltai as a legal institution in the Mongol Empire. *Central Asiatic Journal*, 56, 87-102.
5. Goldman, E.O. and Andres, R.B. (1999) 'Systemic effects of military innovation and Diffusion', *Security Studies*, 8(4), pp. 79–125. doi:10.1080/09636419908429387.
6. Lane, G. (2012). Chinggis Khan, World Conqueror. May, T. 2015. "The Chinggis Exchange: the Mongol Empire and Global Impact on Warfare", *World History Connected* Vol. 12, issue 1, pp 1-24. https://worldhistoryconnected.press.uillinois.edu/12.1/forum_may.html
7. Ramos, A. (2017). Chinggis Khan's Syncretic Steppe: How Tradition and Innovation Combined to Form the World's Largest and Most Diverse Nomadic Empire.
8. Safavi-Abbasi, S., Brasiliense, L. B., Workman, R. K., Talley, M. C., Feiz-Erfan, I., Theodore, N., ... & Preul, M. C. (2007). The fate of medical knowledge and the neurosciences during the time of Genghis Khan and the Mongolian Empire. *Neurosurgical focus*, 23(1), 1-6.

9. Vér, M. (2016). The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan. *PhD Dissertation, University of Szeged*.

10. Wilson, J. (2019). Mongol Explosion: The Mongolian Usage of Gunpowder Weapons. *History*, 88, 18.

RAPID DEVELOPMENT OF THE MONGOL EMPIRE IN CONQUERING THE WORLD: REASONS AND LESSONS

Annotation: The Mongol Empire, founded by Genghis Khan at the beginning of the XII century was one of the most successful and expansive empires in world history. The Mongol Empire rose from the foothills of Central Asia under the leadership of Genghis Khan, whose vision and military prowess eventually laid the foundation for an empire that stretched from the Pacific to the Mediterranean. This article examines the interrelated factors that led to the Mongol Empire's unparalleled success in conquering diverse and geographically distant regions.

This research paper attempts to examine the various factors that contributed to the remarkable success of the Mongol Empire in conquering vast territories in Asia, Europe and the Middle East. By analyzing military strategies, leadership qualities, economic policies, and cultural adaptations, this work aims to provide a comprehensive understanding of the multifaceted reasons behind the glorious expansion of the Mongol Empire. In the course of the study, it was determined that the success of the Mongol Empire was caused by various tactics used during the war, as well as the use of advanced technology for its time, as well as military structural features.

Keywords: Mongol Empire, war methods and approaches, technology, asabiyya, jam system.

СТРЕМИТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В ЗАВОЕВАНИИ МИРА: ПРИЧИНЫ И УРОКИ

Аннотация: Монгольская империя, основанная Чингисханом в начале XII века, была одной из самых успешных и обширных империй в мировой истории. Монгольская империя возникла в предгорьях Центральной Азии под руководством Чингисхана, чье видение и военное мастерство в конечном итоге заложили основу империи, простиравшейся от Тихого океана до Средиземноморья. В данной статье рассматриваются взаимосвязанные факторы, которые привели к беспрецедентному успеху Монгольской империи в завоевании разнообразных и географически отдаленных регионов.

В данной исследовательской работе предпринята попытка изучить различные факторы, которые способствовали выдающемуся успеху Монгольской империи в завоевании огромных территорий в Азии, Европе и на Ближнем Востоке. Анализируя военные стратегии, лидерские качества, экономическую политику и культурную адаптацию, эта работа призвана обеспечить всестороннее понимание многогранных причин славного расширения Монгольской империи. В ходе исследования было определено, что успех Монгольской империи был обусловлен различной тактикой, применявшейся в ходе войны, а также использованием передовых для своего времени технологий, а также особенностями военного устройства.

Ключевые слова: Монгольская империя, методы и подходы войны, технология, асабия, система джам.

Information about author: Arystan A. Bakyt, Master's student of the Higher School of Social Sciences and Humanities of the Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan, arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz

Сведение об авторе: Арыстан Аскарулы Бакыт, магистрант высшей школы социально-гуманитарных наук Международного университета «Астана», Астана, Республика Казахстан, arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz